

УДК 94(477)

А.Ф. ПРИМАК

**Відображення митної та податкової політики
в документальній спадщині за доби гетьмана
Богдана Хмельницького**

Синове воїнів хоробрих, явіть мужність свою!
І вам вовки віків славу запишуть.

Б. Хмельницький

У статті розглянуто документальна спадщина (мемуари, щоденники, листи авторів вітчизняних та іноземних літописів, хронік), а також окремі універсали, видані за доби Б. Хмельницького (1648–1657), та їх роль у становленні митної й податкової справи, визначені перспективні напрями подальшого вивчення тематики.

Ключові слова: гетьман, універсали, рукописи, пам'ятка, спадщина, митна та податкова справа.

Метою роботи є розгляд документальної спадщини Б. Хмельницького за роки Гетьманства в Україні, насамперед, її зміст та доля, питання, що стосуються становлення митної та податкової справи.

Необхідною складовою в дослідження історії України та дослідженні історії розвитку митної та податкової справи зокрема є документальні пам'ятки. Про актуальність і важливість своєрідних законодавчих й управлінських актів другої половини XVII ст. відзначалося неодноразово. Основними з них були універсали – публічно-правові акти (маніфест, жалувана грамота тощо), документ у феодальній Речі Посполитій та в Україні XVI–XVIII ст. Інскрипція латиномовних документів цього роду країн Західної Європи починалася словами «universis ot singulis» («всім і кожному»), тобто формально універсал був звернений до всіх мешканців тієї або іншої держави, отже і назва документів даного роду – «універсал» (від латинського слова «universalis» – загальний).

Універсал, як відомо, складається з вступної частини (протоколу), де названо особу, яка його видала, та ім'я того, кому універсал адресовано; змісту розпорядження і кінцевого протоколу, де зазначено місце і дата видання універсалу, вказано повний титул і дано особистий підпис того, хто його видав. Інколи універсалами призначалися, а також затверджувалися на цивільних і духовних посадах ті чи інші посадові особи [1]. Універсали видавалися гетьманами, а інколи й полковниками, кошовими отаманами, представниками генеральної старшини.

Пам'ятки митної та податкової справи, а саме – універсали та міжнародні договори, що вийшли із-під пера Богдана Хмельницького, гетьмана України – були видані для впорядкування митних і податкових справ молодій козацькій

держави, організації й упорядкування митних кордонів України. Доповнюють та розкривають ці питання мемуари, щоденники, листи, літописи вітчизняних і закордонних авторів та слугують підґрунтям для з'ясування економічних і політичних проблем держави.

Дослідження політики обраного гетьмана, історія Гетьманщини розглядаються через призму документів та є одним із важливих завдань, що стоять перед вітчизняною історичною наукою. Від ступеня розробки цієї теми залежить вирішення складних і дискусійних питань формування та розбудови, утворення вітчизняних митних установ. Митна та податкова політика виступали важливим елементом фіскальної системи, регулятором зовнішньоекономічної діяльності, торгівельно-правових і міжнародних відносин, національної безпеки загалом у новому державно-політичному утворенні на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким. Дослідження політичного, економічного та культурного розвитку країни в другій половині XVII ст. базується на архівних документах. Пріоритетного значення набуває і багатоаспектне та детальне вивчення митної й податкової системи. Актуальність також посилюється тим, що останнім часом, у зв'язку з інтеграцією України до Європейського Союзу, підвищується увага до історії торгівлі, митної, податкової справи, які мають великий вплив на зовнішньоекономічну діяльність країн.

Дослідження цього періоду неможливе без комплексу джерел, які регулювали міжнародну торгівлю із сусідніми державами, адже Україна була торгово-транзитною державою. Розширенню й удосконаленню цих проблем мали сприяти окремі Універсали, які залишили відбиток на розвитку митних відносин. Аналіз комплексу документів свідчить, що державотворча діяльність Б. Хмельницького протягом 1648–1657 років є цінним джерелом для укладання не лише біографії гетьмана, але й проглянути його внесок через призму політичного життя на арені тогочасної України.

В історії України **Богдан (Зіновій) Михайлович Хмельницький** (1595–1657) відомий як визначний український політичний і державний діяч, полководець, гетьман України, засновник української козацької держави. Документальна спадщина Б. Хмельницького знайшла визнання ще за його життя як серед співвітчизників, так і поза її межами, що простежується в літописах і хроніках, щоденниках і мемуарах та надають додаткові цінні свідчення про історичні події другої половини XVII ст. Венеціанський посол Альберто Віміна, у своєму донесенні від 1650 р. описує не лише гетьманську Україну, але й дає характеристику Б. Хмельницького: «Мова його і спосіб управління показують, що він володіє зрілим судженням і проникливим розумом» [2].

Доля документальної спадщини, серед яких є пам'ятки митної та податкової справи, привертає увагу українських і зарубіжних науковців і стає

об'єктом дослідження доленосного періоду. Адже протягом майже чотирьох сторіч вони розшукували і вводили до наукового обігу цілу низку документів. Завдячуючи їм лише в XX ст. стало можливим опублікувати практично весь комплекс відомих тоді гетьманських документів – біля 500 одиниць, включаючи 24 сумнівних або фальсифікованих. Загальна кількість джерел Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. перевищує 5000, із них лише половина опублікована [3]. Джерельну базу дослідження склали насамперед збірки архівних документів, наукові публікації історико-правових джерел. До історичних літописів належать Літописи Самовидця, гадяцького полковника Григорія Грабянки та Самійла Величка.

Важливу інформацію про документи, які використовувалися під час дипломатичної переписки, несуть у собі такі історико-правові пам'ятки як «Полное собрание законов Российской империи» – фундаментальна збірка законодавчих актів, перше видання якої складало понад 30 тис. документів з 1649 до 1825 р. В своїй основі «Собрание» спирається на збірники першоджерел, опубліковані у другій половині XIX – на початку XX ст.: «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Акты, относящиеся к истории Западной России», «Архив Юго-Западной России» – 15-томне видання документальних матеріалів, присвячених, головним чином, історії України та Білорусії XIII–XVII ст. й інші.

Проаналізувати зовнішню політику в період гетьманування Б. Хмельницького дають змогу документи, що містяться у збірниках першоджерел, опублікованих у радянський період: «Воссоединение Украины с Россией», «Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.».

Комплекс документальних джерел Національно-визвольної війни українського народу був і залишається предметом наукового інтересу багатьох істориків, юристів, фахівців державного права й інших науковців. Серед відомих вчених, які досліджували цю проблему, ми можемо побачити такі імена, як В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський, М. Біляшівський, Н. Полонська-Василенко, С. Заремба, М. Брайчевський, І. Крип'якевич, І. Бутич, О. Оглоблин, Л. Гвоздик–Прицак, Ю. Мицик, О. Гуржій, В. Смолій, В. Степанков, О. Апанович, Н. Яковенко, П. Пашко, А. Дубініна, К. Гальський, А. Павлов, К. Сандровський, В. Чорний, А. Мицак й інші [4].

Увагу дослідників у галузі митної справи періоду Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького привернула одна з перших синтезованих робіт, праця науковців і фахівців Держмитслужби України за редакції П.В. Пашка, у якій автори запропонували періодизацію історії митної справи в Україні [5]. За редакції А.А. Дубініної в навчальному посібнику також

ширше розглядається розвиток митної справи, зокрема, період, який став метою розгляду [6].

Привертала та продовжує привертати увагу сучасних дослідників цінна збірка документальної спадщини періоду Національно-визвольної війни, очоленою гетьманом Б. Хмельницьким – «Документи Богдана Хмельницького», укладачами якої є І. Крип'якевич та І. Бутич [7]. Упорядники зазначають, що «вдалося виявити 475 документів Богдана Хмельницького», серед них 115 універсалів [8], однак, не претендують на вичерпне зібрання документальної спадщини Б. Хмельницького. Презентуючи видання, вони звернули увагу на те, що в збірнику вміщено комплекс документів з «архівів та бібліотек Української РСР, Москви та Ленінграда, а також Польщі, Угорщини, Швеції, Німеччини, Австрії». Тому в 1998 р. Інститутом української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України і Видавничим домом «Альтернативи» започатковано документальну серію «Універсали українських гетьманів». В основу покладено найцінніше археографічне видання, яке упорядкували академік І. Крип'якевич та І. Бутич. Перший том «Універсалів Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр.» виданий на замовлення фонду «Український історико-політологічний, аналітично-інформаційний центр». Перший випуск (а їх планується видати три) уміщує не лише відомі універсали Б. Хмельницького (169), але й сумнівні та підроблені універсали, що приписуються гетьманові. Наступне видання 1998 р. доповнено документами з США, Бразилії, але І. Бутич звертає увагу, на те, що в списку є універсали Богдана Хмельницького, які згадуються у джерелах та літературі, але не виявлені та ще не введені до наукового обігу [9].

Науковий доробок Ю. Мисика з теми, що нас цікавить – монографія «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.», до якої увійшов комплекс джерел з історії боротьби українського народу середини XVII ст. проти Речі Посполитої [10]. Автор наголошує, що проведені пошуки, ще раз підтверджують, що «без запровадження до наукового вжитку матеріалів, вітчизняних та зарубіжних архівосховищ, особливо московських, варшавських, краківських», в свою чергу стримують подальший розвиток історіографії без розширення джерельної бази. Це надає можливість дослідникам активніше працювати в цьому напрямі.

Останні наукові розвідки Ю. Мицика є яскравим підтвердженням цього. А саме, введення до наукового обігу ще одного, на думку автора, «цінного» та раніше не відомого листа від 29 березня 1651 р., написаного у Білій Церкві Б. Хмельницьким до Януша Радзивілла, виявленого в його табірному щоденнику [11]. У листі український гетьман, погоджуючись на мир із Великим

Князівством Литовським, застерігає, що у випадках воєнних дій із його боку, необхідно дати відсіч. Продовжує заповнювати цю прогалину публікацією документальних джерел із українських та зарубіжних архівосховищ Ю. Мицик. Вченому належить один із започаткованих томів археографічної серії «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1 (1648–1649 рр.)», який побачив світ у 2012 р. [12]. До наступного другого тому автор планує ввести документи, які є у складі фундаментального (понад 1000 сторінок) табірною щоденника польного гетьмана литовського князя Я. Радзивілла [13]. Як підкреслює автор, більша частина табірною щоденника, яка охоплює 1649–1651 рр., зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві, не надрукований і не вивчений, розкиданий різними архівосховищами. І далі Ю. Мицик продовжує, що щоденник Я. Радзивілла як унікальне історичне джерело готується до видання польськими істориками. Можливо, в цій хроніці дослідники доби Б. Хмельницького ще знайдуть документи, які заповнять окремі лакуни в дослідженні окремих питань з митної та податкової справи, укладанні міжнародних договорів, дипломатичні місії.

Інколи потрібна інформація може міститися в публікаціях джерел, до яких історики звертаються не часто. Тому важливе місце в роботі сучасних дослідників має займати як евристична діяльність, так і аналіз здійснених у різний час у різних країнах археографічних публікацій. Суттєвою підмогою в останньому, безперечно, є праці М. Біляшівського (1867–1926), Почесного академіка Української академії мистецтв (1918), дійсного члена Української академії наук (1919). Варшавський архів привертав увагу і М. Біляшівського, де він працював на посаді завідуючого архівів Варшавської казенної палати з 1894 до 1897 р. Основу фондів цього архіву склали документи XVI–XVIII ст. Коронного скарбу Речі Посполитої, вагомих відсоток яких стосувався соціально-економічної історії середньовічної України. Долучені архівні документи є цінною історичною пам'яткою з історії України. Завдяки М. Біляшівському були введені у науковий обіг маловідомі джерела, що відобразили складні історичні події, допомогли по-новому висвітлити й уточнити взаємозв'язки України з Річчю Посполитою, Туреччиною, Росією, Кримським ханством, налагоджувалися торговельні зв'язки з Балканськими країнами, внутрішні проблеми країни. Ці документи позначені вузько локальним характером, нерівномірно відтворюють різні сторони життя козацької доби. Але їх публікація доповнює прогалини в тому чи іншому напрямі. Привернув увагу М. Біляшівського в архіві один із відділів, що охоплював документи з кінця XV і до кінця XVIII ст.: цінні матеріали для історії економічних зв'язків різних частин великої колись польської держави, що, в свою чергу, надає

також багато топографічно-статистичних даних. М. Біляшівський вважав за потрібне надати перелік матеріалів, які безпосередньо стосувалися й історії Прибалтійського краю, та ознайомив з ними учасників X Археологічного з'їзду (1896, Рига). Згідно з постановою Московського археологічного товариства, зважаючи на велику цінність матеріалу, його було надруковано окремим відбитком на 23 сторінках [14].

При написанні т. IV. («XIV–XVI віки – відносини політичні») «Історії України-Руси» М. Грушевський неодноразово звертався за допомогою до М. Біляшівського, який, в свою чергу, надавав потрібні архівні документи й іншим дослідникам такого важливого періоду в історії України. М. Грушевський писав М. Біляшівському після їх зустрічі в 1891 р.: «Скарби Вашого Архіву невідомі, оскільки я знаю, цілком, тому огляд Архіву Вашого був би річчю дуже цікавою» [15]. Тому і була його пропозиція щодо складання каталогу архіву, але, на жаль, М. Біляшівський із не залежних від нього причин (фінансові та брак часу) не зміг підготувати його. Натомість, зібрані ним описово-статистичні матеріали з історії України були надані дослідникам минувшини України. За допомогою щодо надання матеріалів про підпорядкування українських земель польській короні звертався до вченого також В. Антонович [16].

У фонді Грушевських, що зберігається у ЦДІАК України у Києві, містяться листування М. Біляшівського з М. Грушевським (загальна кількість становить 84 одиниці, хронологічні межі – 1891–1912 роки) [17]. Як свідчить кореспонденція, найактивніше листування між ними припадає на 1895–1898 роки, час, коли М. Грушевський працював над написанням праці «Жерела до історії України-Руси». Частина документів була надрукована на шпальтах часопису «Киевская старина» (1882–1907). Справжньою школою для становлення себе як історика М. Грушевський вважав «Киевскую старину». Учений зазначав, що вона «пила з невеликої, але своєї власної шклянки, і ся шклянка була досить чиста» [18].

Робота М. Біляшівського в московському архіві Міністерства юстиції принесла дуже багато нового, цікавого, відкрила не одну нову сторінку в історії України. Працюючи тут і маючи доступ до документів, М. Біляшівський, звичайно, цікавився джерелами з історії України. Це документи зі «Щоденника московської війни 1633 р.», листування офіцера та секретаря литовського гетьмана К. Радзивіла, листи Яна Москожовського, офіційні листи. Епістолярні документи зафіксували для історії військові зв'язки запорожців [19]. Зберігалися в архіві документи під назвою «Описания книг разрядных столов – Киевского» та входили до «Документов разрядного приказа». Саме ці цінні документи увійшли до видання Московського архіву

Міністерства юстиції «Описание документов и бумаг, хранящихся в МАМЮ». Перша книга цієї серії вийшла в 1867 р., СПб., передостання – 21 книжка – 1915 р. М. Біляшівським підготовлено описи книг «Киевского стола и Разрядных вязок №№ 47–50, А.Н. Ачкасовым и опись Разрядных вязок (№№51 и 59) [20]. М. Біляшівський в часописі «Киевская Старина» подав коротку замітку про це унікальне видання, яке: «знакомит нас с кратким содержанием отдела книг киевского стола (повытья), состоящего из 55 номеров за период с 1666 по 1706 год и представляющего, повидимому, много ценного для финансовой истории Малороссии». По содержанию, говорит «Описание», книги киевского стола представляючи росписные, сметные и счетные списки городов Киева, Переяслава и Нежина и различного рода мелкие документы по губернаторскому управлению г. Киевом и воеводскому управлению Переяславом, Нежином и другими менее крупными городами» [21]. На жаль, книга «Описания» (X книга), можливо, також не привертає увагу дослідників, однак вона містить дуже багато документів щодо висвітлення цієї доби.

Обминають своєю увагою дослідники долю козацьких клейнодів – булаву та пернач: хоча вони ведуть свій родовід від звичайної палиці й слугували ударною зброєю, але з часом трансформувалися і стали атрибутами державної влади [22]. Зброєзнавство має за предмет речові джерела, в яких закладено суттєву історичну інформацію [23]. Їх спіткала та сама доля: розпорошеність різними фондами як в Україні, так і поза її межами, насамперед у Росії. Цю тему розвивав також М. Біляшівський. Слід зазначити: тема малодосліджена, але має привернути увагу дослідників і продовжити пошуки. Архівна спадщина М. Біляшівського, її склад та зміст заслуговують на увагу.

На визволених землях, що обіймали близько 200 тис. км² – від р. Случ на заході до російського кордону на сході та від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні – почала формуватися нова військово-адміністративна і політична система, виникала українська національна держава – Гетьманщина. На визволену територію переносився традиційний військовий і громадський устрій козацтва. До влади прийшла національна за складом козацька старшина. Досить впливову її частину становила православна українська шляхта. Проте завоювання народу не були закріплені законодавчо. Уряд молодій державі відстав від реального ходу подій і переважно перебував у полоні традиційних середньовічних уявлень про державну форму організації суспільства. Політика Б. Хмельницького створювала добрі перспективи для розвитку торгівельних відносин між Лівобережжям і Правобережжям – як важливого чинника економічної єдності. В цьому ж світлі проявилася і заступництво гетьмана перед окремими купцями. Ці тенденції проявилися в

універсалі від 26 квітня 1649 р. наданий купцю із Ніжина Гнату Івановичу, в якому отримав дозвіл торгувати без мита всюди [24]. На цей період припадає і налагодження торговельних зв'язків з Балканськими країнами. Окремі гетьманські привілеї отримували і ніжинські купці-греки – Павло та Степан Юрєвичі. Їх торговельні шляхи пролягли до Лівобережжя та Правобережжя України, підтримували зв'язки з Росією та Балканськими країнами [25].

Одним із перших торговим партнером запоріжців була Туреччина. За договором 1649 р. між турецьким султаном та «Військом Запорізьким і народом руським», тобто з Гетьманщиною, сторони взяли на себе такі обов'язки: Туреччина – надавати українським купцям право вільно плавати по Чорному та Білому морях зі всіма їх портами, у будь який час заходити у порти та скільки завгодно стояти там; вільно спілкуватися з купцями материкових і річних міст з питань продажу, купівлі й обміну; будувати у портах складські приміщення (тобто, безмитно торгувати в Турецьких володіннях); Україна – перешкоджати запорозьким та донським козакам нападати на Османську імперію. Адже відомо, що на Запорозькій Січі були власні митні порядки. Архівні документи XVI–XVII ст. свідчать, що кораблі, не доходячи до Січі версту, витримували 20-денний карантин і входили до бухти безмитно.

Середина XVII ст. – період налагодження економічних зв'язків Молдавії з Москвою, а Україна як була, так і залишається транзитною територією [26]. Наприклад, 28 квітня 1654 р. Б. Хмельницьким в Чигирині було видано «Універсал Остафію Стаматаенку на збирання податків з іноземних купців». Документ став, свого роду, інструкцією для його уповноваженого Остафія (Євстафія) Стаматаенка у справі збирання податків та справляння мита до державного Військового скарбу (Українське міністерство скарбу) з іноземних купців – греків, вірмен і турків. Посаду Міністра скарбу (Дозорця) займав О. Стаматаенко, грек за національністю.

Унікальність Універсалу полягає не лише в тому, що він є документальною пам'яткою, але й у тому, що даний документ слугує цінним джерелом для з'ясування економічних проблем держави Б. Хмельницького. Він був виданий для впорядкування митних справ молодій козацькій державі, організації й упорядкуванні митних кордонів України. Універсал, відомий як Податковий, визначав ціну податку, яку купці (оптовики) мали платити до держави, та одночасно звільнив їх від місцевих поборів. На базі евекти й індукти встановлювалися тарифи, за якими стягувалося мито з експортно-імпортних операцій.

Молдавія, в свою чергу, також була транзитною територією для купців зі Львова та України, Польщі, Литви, котрі торгували безпосередньо з Туреччиною. Цій справі мали сприяти універсали Гетьмана, що мали убез-

печити охорону купців і їх товарів, а в окремих випадках – звільнити від торговельного мита. Ці моменти відображені в гетьманському універсалі від 15 березня 1657 р., за яким київські міщани отримали дозвіл безмитно торгувати зі Старим Биховом [27]. Цього ж року був прийнятий наступний універсал, який містив інструкцію для уповноважених на збирання податків: «з людьми міста Львова, як з власними нашими поводитися та у всякій торгівлі купецтву не робили перешкоди» [28].

Проблеми становлення та розвитку митної та податкової справи, зокрема, які опираються на документальну спадщину Б. Хмельницького, висвітлені недостатньо. У працях, що розглядали політичні, економічні та торговельні відносини на українських територіях у період Національно-визвольної війни українського народу, незначною мірою відображалися і митні відносини та фінансова справа.

Через призму політичного, економічного та культурного розвитку країни в другій половині XVII – ст. зроблена спроба розгляду одного із етапів розвитку митної справи за доби Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького, яка базується на архівних документах, що стосуються митної та податкової справи. Потребує подальшого багатоаспектного та детального вивчення політика Гетьмана та його вплив на розвиток митного устрою молодій державі та ефективність роботи фіскальних органів, створення митного відомства, пошук історичних джерел має тривати.

Таким чином, аналіз масиву універсалів Б. Хмельницького та інших документованих історичних джерел показав, що питання митної та податкової політики Гетьманщини знайшли незначне за обсягом, але суттєве за змістом відображення в Гетьманських документах. Зокрема, ними визначено основні вектори тогочасного розвитку внутрішніх і зовнішніх торговельних відносин, що знайшло місце в податковій та митній справі часів Б. Хмельницького.

Джерела та література

1. Крип'якевич І., Бутич І. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 9.
2. Молчановський Н. Донесение венициана Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656 г.) / Н. Молчановский // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 62–75.
3. Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ : ВІОП «Дніпро», 1996. – 262 с.
4. Гальський К.С. Торгівля та митна справа Гетьманської України (середина XVII – XVIII ст.). – К. : вид. Панорама, 2006. – С.37; Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке / Відп. ред. О. Мишанич. – К. : ТОВ «Видавництво «Обереги», 1999. – 216 с.; Дубініна А.А. Основи митної справи в Україні : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / А.А. Дубініна, С.В. Сорокіна. – К. : Видавничий дім «Професіонал», 2004. – 359 с. : рис., табл. – Бібліогр. : с. 239–241; Історія митної справи в Україні / К.М. Колесников, О.В. Морозов, Г.М. Виноградов [та ін.] ; за ред. В.П. Пашка,

- В.В. Ченцова ; вступ. слово О.Б. Горова. – К. : Знання, 2006. – 606 с. : іл., карти – (Митна справа в Україні); *Мицак А.П.* Становлення і розвиток митного законодавства на території України : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2005; *Чорний В.* Україна і митна справа: Історичний нарис / В. Чорний. – К. : Комп'ютерно-видавничий, інформаційний центр «КВІЦ», 2000. – 349 с.;
5. Історія митної справи в Україні / К.М. Колесников, О.В. Морозов, Г.М. Виноградов [та ін.] ; за ред. В.П. Пашка, В.В. Ченцова ; вступ. слово О.Б. Горова. – К. : Знання, 2006. – 606 с. : іл., карти – (Митна справа в Україні).
  6. *Дубініна А.А.* Основи митної справи в Україні : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / А.А. Дубініна, С.В. Сорокіна. – К. : Видавничий дім «Професіонал», 2004. – 359 с. : рис., табл. – Бібліогр. : с. 239–241.
  7. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / ред. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с.
  8. Там само.
  9. *Крип'якевич І., Бутич І.* Вказана праця. – С. 9.
  10. *Мицак Ю.А.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ : ВПОП «Дніпро», 1996. – 262 с.
  11. Незнаний лист Богдана Хмельницького 1651 р. (публікація Ю.А. Мицка) / Ю.А. Мицак // Український історичний журнал. – 2013. – №1 (508). – С. 165.
  12. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т.1 (1648–1649 рр.) / Упор. о. Ю. Мицак. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України ; Канадський інститут українських студій (Едмонтон), 2012. – 680 с.
  13. Незнаний лист Богдана Хмельницького... – С. 165.
  14. *Беляшевский Н.* Материалы по истории Прибалтийского края, хранящиеся в архивах бывшего Финансового Управления Царства Польского //Труды десятого археологического съезда в Риге 1896 г. / Под ред. гр. Уваровой. – М. : Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, 1900. – Т. 3. – С. 67–91.
  15. Листування М. Грушевського та М. Біляшівського // Листування Михайла Грушевського / Упор. : Р. Майборода, В. Наулко. Г. Бурлака, І. Гирич. – К. ; Нью-Йорк : УІТ, 2001. – Т. 2. – С. 26.
  16. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. XXXI, од. зб. № 131, 873; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 1235, спр. 331, 196 арк.
  17. ЦДІАК України, ф. 1235, спр. 331, 196 арк.
  18. *Грушевский М.* Наши требования // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 267–273.
  19. *Примак А.* Пам'ятки історії та культури в дослідженнях М.Ф. Біляшівського на сторінках часопису «Киевская старина» // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 170–179.
  20. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Мин.юстиции. – М. 1896. – Кн. X.
  21. *Н.В. [Н. Беляшевский].* X книга «Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Мин.юстиции» // Киевская старина. – 1898. – № 6. – С. 432.
  22. Історичне джерелознавство : Підруч. / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко [та ін.]. – К., 2002. – С. 226.
  23. Див.: *Калакура Я.* Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики : Зб. наук. пр. – Ч. 11 : У 2 ч. : До 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України / НАН України. Ін-т історії України, Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – К., 2004. – Ч. 1. – С. 37.
  24. Документи Богдана Хмельницького. . .
  25. Цит. за: *Мельниченко В.М.* Торговельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною країною у другій половині XVII ст. / В.М. Мельниченко // Український історичний журнал. – 1998. – № 1 (418). – С. 70.

26. Гальський К.С. Вказана праця. – С.37.
27. Документи Богдана Хмельницького...
28. Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 209.

Примак А.Ф. Отображення таможенної і льогової політики в документальному наслідді во времена гетмана Богдана Хмельницького

В статье рассмотрено документальное наследие (мемуары, дневники, письма авторов отечественных и иностранных летописей, хроника), а также отдельные универсалы, изданные в эпоху Б. Хмельницкого (1648–1657), а также их роль в становлении таможенного и налогового дела, определены перспективные направления дальнейшего изучения тематики.

Ключевые слова: гетман, универсалы, рукописи, памятниковедение, наследие, таможенное и налоговое дело.

Prymak A.F. Displaying customs and tax policy in the documentary heritage in times of Hetman Bohdan Khmelnytsky

The article considers the documentary heritage (memoirs, diaries, letters, domestic and foreign authors chronicles Chronicle) as well as individual wagons issued in the era of B. Khmelnytsky (1648–1657), as well as their role in the formation of the customs and tax affairs, identified promising areas for further study subjects.

Key words: Hetman, rounders, manuscripts, study cultural heritage protecting, heritage, customs and tax business.

Подано до друку: 09.01.2014 р.

УДК 94(477.51)«18»:726.7

О.О. ТРИГУБ

Ремонти і перебудови Борисоглібського собору в Чернігові у ХІХ ст. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області)

Виявлені у Державному архіві Чернігівської області документи, що уперше вводяться до наукового обігу, висвітлюють ремонти і перебудови Борисоглібського собору в Чернігові у ХІХ ст.

Ключові слова: Чернігів, Борисоглібський собор, документи, ремонтні роботи, архітектура.

Борисоглібський собор у Чернігові, за словами відомого дослідника А.А. Карнабеда, являє собою яскравий приклад і зразок кам'яних витворів Чернігівської архітектурної школи [1, с. 3]. Його минувшина знайшла відображення в численних наукових і краєзнавчих студіях, різних за метою написання, формою, фактологічним навантаженням й аналітичним рівнем [2]. Але незважаючи на це, мусимо констатувати, що чимало проблем з історії собору ще залишається поза увагою дослідників. До таких, зокрема, належить історія ремонтів і перебудов собору протягом ХІХ ст. Праці переважної більшості дослідників, що зверталися до цієї проблеми, мають, здебільшого, поверхневий і описовий характер. Відтак, виняткової актуальності набуває процес виявлення